

ПРОЗА ІВАНА ФРАНКА: ДО ҐЕНЕЗИ ФЕНОМЕНА

У статті з'ясовано найголовніші психобіографічні чинники, котрі формували феномен Івана Франка та ідеологічні й художньо-естетичні обриси його прози середини 1870–1880-х років. У виробленні психотипу письменника вагому роль відіграли постаті батька, коваля Якова Франка, та бабусі по матері Людвіки Кульчицької; любов до природи й пієтет перед нею, невгамовний потяг до знань, до пізнання таємниць особистості, соціуму й світобудови, прагнення бути першим і найкращим, постійний духовий та інтелектуальний розвиток через перманентний процес читання, захоплення усною народною творчістю. На кшталтування його літературного смаку мали найбільший вплив гімназійні учителі Іван Верхратський та Юліан Турчинський, а безпосереднім поштовхом до писання став приклад гімназійних товаришів Ізидора Пасічинського й Дмитра Вінцовського. Художній смак формувала гімназійна лектура, а саме твори провідних українських та зарубіжних письменників. На створення оригінального художнього світу мала неабиякий вплив перекладацька діяльність Франка. Прагнучи познайомити українсько-руського читача зі здобутками інших літератур, він перекладацьким оком зумів охопити найширші художні простори – літературу й фольклор не лише багатьох народів Європи, а й Азії, Африки, Америки, Австралії. Звичайно, не менш вагомим при цьому був процес творчого переосмислення «запозичених» тем і мотивів, надання їм відповідного колориту, власне франківського «клімату», підпорядкування структурним та стильовим вимогам конкретного твору. Оригінальною творчістю Франко ввійшов у літературу в той час, коли сам стан тогочасного суспільного життя й розвитку літератури зобов'язував його вирішувати нові завдання, порушувати нові проблеми, виховувати нового читача. Для Франка-письменника, тодішнього студента університету, неабияке значення мали не лише лекції та семінари Юліана Охоровича, а й його наукові психологічні розвідки про душу людини й особливості її виявів, методологію досліджень душевного життя особистості. Майже немає сумнівів, що Франко добре знав основні ідеї свого вчителя якщо не безпосередньо з друкованих праць, то з лекційних викладів і семінарських занять. Методологію вивчення внутрішнього боку життя людини молодий письменник нерідко застосовував на практиці, в художній творчості.

Ключові слова: феномен Івана Франка, проза, психотип письменника, виховання, любов до природи, потяг до знань, духовий та інтелектуальний розвиток, процес читання, народна творчість, гімназійна лектура, перекладацька діяльність, творче переосмислення, ідеї Юліана Охоровича.

Mykola LEHKYI

National Academy of Science Ukraine,
Ivan Franko Institute, Department
of Franko Studies (Lviv, Ukraine)
e-mail: lehkyi.m@gmail.com

IVAN FRANKO'S PROSE: TO THE GENESIS OF PHENOMENA

The article clarifies the main psychobiographical factors that shaped the phenomenon of Ivan Franko and the ideological and artistic-aesthetic outlines of his prose in the mid-1870s and 1880s. The figures of his father, the blacksmith Yakiv Franko, and his maternal grandmother Ludvika Kulchyts'ka played an important role in the development of the writer's psychotype; love of nature and piety before it, unquenchable desire for knowledge, understanding of the secrets of personality, society and the universe, the desire to be first and best, constant spiritual and intellectual development through a permanent process of reading, fascination with oral folklore. High school teachers Ivan Verkhrats'ky and Yulian Turchyns'ky had the greatest influence on the development of his literary taste, and the example of high school friends Izidor Pasichyns'ky and Dmytro Vintskovs'ky. Artistic taste was formed by high school lectures, namely the works of leading Ukrainian and foreign writers. Franko's translation work had a great influence on the formation of the original art world. Seeking to acquaint the Ukrainian-Russian reader with the achievements of other literatures, he managed to cover the widest artistic spaces – literature and folklore not only of many peoples of Europe, but also Asia, Africa, America, Australia. Of course, no less important was the process of creative rethinking of «borrowed» themes and motives, giving them the appropriate color, the actual Franko's «climate», and subordination to the structural and stylistic requirements of a particular work. With his original work, Franko entered literature at a time when the very state of social life and development of literature at that time obliged him to solve and raise new problems to educate a new reader. For Franko, a writer and then a university student, not only Yulian Okhorovych's lectures and seminars were of great importance, but also his scientific psychological research on the human soul and the peculiarities of its manifestations, the methodology of research into the mental life of the individual. There is almost no doubt that Franko was well acquainted with the basic ideas of his teacher, if not directly from printed works, then from lectures and seminars. The young writer often used the methodology of studying the inner side of human life in practice, in art.

Keywords: Ivan Franko's phenomenon, prose, writer's psychotype, upbringing, love for nature, desire for knowledge, spiritual and intellectual development, reading process, folk art, high school reading, translation activities, creative rethinking, ideas of Julian Okhorovych.

Проблеми родинного та шкільного виховання Івана Франка були предметом досліджень у працях О. Багана [1], І. Басса й А. Каспрука [2], Л. Білецького [3], Ю. Бойка [4], О. Вертія [5], М. Возняка [6], Р. Голода [7], Р. Горака та Я. Гнатіва [8], Я. Грицака [10], М. Грушевського [11], З. Гузара [12], В. Дорошенка [13], В. Дуркалевич [14], С. Єфремова [16], М. Зерова [17], В. Микитюка [22], Є. Нахліка [23], І. Негребецького [24], С. Пилипчука [25], Р. Чопика [28], С. Щурата [29], І. Ющишина [30] та інших. Однак значно рідше дослідники концентрували увагу на проблемах становлення майбутнього письменника крізь призму образності, ідейно-естетичних концептів та стилів його прози. Окремої спеціальної праці з цього поля в сучасному франкознавстві немає. Тож з'ясувати формування основних особливостей художнього світу прози Івана Франка з огляду на специфіку зростання й формування майбутнього письменника й є метою цієї студії.

Отже, ґенезу багатьох образів та форм Франкової прози слід шукати в ранньому дитинстві письменника – сина сільського коваля Якова Франка та здрібнілої (ходачкової) шляхтянки Марії з Кульчицьких. Часто ведучи мову про родину майбутнього письменника, обставини його виховання, дослідники значно рідше зосереджували увагу на походженні багатьох образів та сюжетів, які свій початок беруть у дитячих та ранніх юнацьких роках Івана Франка. А тим часом вражен-

ня й відчуття письменника зі світанкових часів могли закласти вагомий підмурівок для постання його художнього світу. Тож метою цієї статті й є: дослідити найосновніші чинники (не лише біографічні), котрі формували цей багатогранний феномен.

«На виображення психіки Івана Франка мусив складатися елемент родовий», – вважав Іван Негребецький, котрий був парохом Ясениці-Сільної і досліджував родовід Франка [24, с. 795–797]. Одним із перших на роль батька у становленні творчої особистості Франка вказав Микола Зеров: «Людина письменна, бувала, з даром слова, він відіграв для майбутнього поета ту саму роль, що для Шевченка його дід-гайдамака. Батькова кузня, батькові оповідання були першим його “університетом”» [17, с. 465]. Зрештою, значення батька у своєму житті неодноразово підкреслював сам Іван Франко. Він, сільський коваль, «пильний і тямучий робітник», мав великий авторитет у мешканців довколишніх сіл, до нього «йшлося як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника <...>. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше» [27, т. 21, с. 161]. Наскрізною темою розповідей відвідувачів кузні був поблиський Борислав, власне «каламутні бульки того нового явища» [27, т. 21, с. 164]: значна кількість нещасних випадків, навмисних убивств, розорення селян, шахрайства власників копалень тощо. «Я слухав тих оповідань, –

згадував Франко, – як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію» [27, т. 21, с. 164].

У батьковій кузні відвідувачі розповідали анекдоти, смішні й дотепні історії з короткими та влучними характеристиками типів людей, снували спогади, коментували новини. Батько ж найбільше любив короткі оповідання й притчі на морально-етичні теми, особливо про любов до людей, яку вважав найбільшим даром [див.: 27, т. 21, с. 165, 166–167]. Усе це «втягала, мов губка, жадна душа цікавого хлопчика» [30, с. 9]. Враження, що їх набрався в кузні, залишилися в письменника «живими й незатертими» до кінця життя. Лука Луців зазначав свого часу: «Батькова кузня була для “малого Мирона” першою життєвою школою, яка розвивала його почуття і розворушувала дитячу фантазію» [19, с. 10].

На переконання отця Негребецького, не менш сильний вплив у ранньому дитинстві мала на майбутнього письменника бабуся по матері, Людвіка Кульчицька, в котрої Франко мешкав під час навчання в початковій школі і бував тут часто й пізніше, доки та не померла 1871 року. «Людвіку характеризують як дуже учинну, помічну людям, строгу на всяке зло – під її впливом виховалася мати Франка і сам Франко» [24, с. 796]. Людвіка була письменною

людиною, «мала міц [багато. – М. Л.] книжок і писань», які спалено під час Франкового арешту і пов'язаними з ним обшуків. «Дідицтвом родинним», тобто родинним спадком, Івана Франка став її духовий аристократизм, оточення, шляхетське виховання, певна причетність до світу культури, її піклування про дітей, прагнення дати їм освіту. «Якби Іван Франко не мав бабки Людвіки і її доньки Марії яко матері, – вів далі Негребецький, – ледве чи розвила б ся у нього в селі Нагуєвичах жажда знання, ніжне відчуження правди, добра, краси; ледве чи маєтний, як кажуть, Яць Франко післав би його до вищих шкіл, чи став би він ідеалістом аж до самопожертви» [24, с. 796]. Родинна любов пробудила в майбутньому письменникові альтруїзм, відчуття «собачого обов'язку» служити людям; «ся культура, до якої і він належить по роді, якої, може, несвідомо зазнав від дитинства, <...> стає для нього в молодечім віку утраченим раєм: зв'язь з Ясеницею зривається, коли бабки, репрезентантки сеї культури, не стало, а Нагуєвичі дають йому в світ печатку сина коваля-хлопа, з розпитого села, що ні про що не хотіло думати. Загордий і запустовий він, щоб про те сказати» [24, с. 797]¹.

Володимир Микитюк догледів у поведінці малого Франка початки формування пасіонарної особистості: «Уже дитиною Іван став “білою вороною” серед однолітків і в сім'ї.

¹ Наприкінці допису І. Негребецький зазначив: «Сеї мої погляди. Може, вони лише фантазія».

Так, він був зовсім не безневинним дитятком, його пристрасті та забави були типовими для обдарованих дітей різних поколінь, і можна провести чимало паралелей із життєвими чи літературними перипетіями споріднених психологічно та інтелектуально осіб і типів». До прикладу дослідник навів факти, почерпнуті з більшою чи меншою мірою автотематичних текстів Франка та спогадів про нього: скручування голів пташенят, на перший погляд богохульні репліки про Матір Божу, присвоєння чужого олівця, бігання по гребені свіжозораної землі, випробовування себе та однолітків стрибанням на тік тощо. У поведінці Франка спостерігалося «яскраво виражене прагнення до екстриму», що стало наслідком реакції на «нелегке і жорстке, а інколи і жорстоке життя у дитячому та підлітковому колективах». Крім того, «його “інакшість”, а для більшості людей – “ненормальність”, виявлялась також типово для багатьох обдарованих особистостей: час до часу – прагнення усамітнитись, меланхолія і зовсім не дитяче “філософування”, дивні для дорослих, які у “поті чола” заробляють хліб насущний, запитання, паранормальні спроби відвернути бурю від Нагуєвич» та ін. [22, с. 59]. Ясна річ, що цілковито ототожнювати літературного героя та автора не варто, однак у таких творах, як «Малий Мирон», «Оловець», «Schönschreiben», «Під оборогом», «Микитичів дуб», «Мій злочин», «У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно», «Отець-гуморист» та ін. дитяча

й підліткова ментальність Франка, явлена в його біхевіористиці, прочитується більш чи менш виразно.

Дослідники звернули увагу на ще один чинник, котрий формував характер та світогляд малого Франка – любов до природи і пієтет перед нею. Іван Ющишин зазначав: «Сільські обставини на світанку життя вщепили Франкові якусь особливу, мало не побожну любов до природи разом з переконаннями, що “мати-природа” на добре наводить людські, а надто дитячі серця, навіть у тих, хто живе звичайно серед ненормальних, від природи далеких обставин. Вражіння дитячого віку на лоні природи безперечно посіяли в душу у хлопця насіння майбутньої людини і дали початкову формацію тому Франкові, якого знаємо опісля з його літературної й громадської діяльності» [30, с. 9]. «Та сам процес формування духовних “аристократів”, універсального розуму, здатного охопити колосальний за змістом і обсягом світ людського життя, надзвичайно складний, – узагальнював Микола Жулинський, – бо вимагає не лише великої праці на ниві освіти, науки, культури, історії – всього комплексу знань про людину і світ, а й удосконалення душі. І тут на передній план виступає проблема добра і зла, любові і ненависті, світла і тіні, “чоловіцтва” і “звірства” (за І. Франком), Білого демона і Чорного демона, врешті-решт, Життя і Смерті» [15, с. 24].

Невгамовний потяг до знань, до пізнання таємниць особистості,

соціуму й світобудови, помножені на амбіції «пізнати найширше коло людських інтересів», постійне плекання таланту, прагнення бути першим і найкращим, котре засіялося в душу ще з тих пір, коли сидів у шкільній ослячій лавці і раптом несподівано для себе самого дістав першу локацію, – дія всіх оцих психологічних чинників витворила неповторний феномен Франка-митця, мислителя, діяча. Леонід Білецький, ведучи мову про геніальність Франка («геніальність його для мене очевидна»), точно підмітив, що «вже на гімназійній лавці Франко визначався незвичайними творчими здібностями; ні “осляча лавка”, ні такі педагоги, як “отець-гуморист” не зломали його творчого духа; навпаки, лише уделікатнили його духову організацію, поглибили його духові переживання» [3, с. 227, 228].

Жадоба знань виявлялася, зокрема, й у постійному духовому та інтелектуальному розвитку через перманентний процес читання, навіть усупереч несприятливим умовам, аналіз прочитаного, в інтересі до книжки назагал. У мемуарному творі «Гірчичне зерно» Франко писав: «Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів [у Дрогобицькій гімназії. – М. Л.] майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназійна бібліотека була дуже вбога <...>. Читання газет було, здається, навіть забронене шкільними правилами. <...> Але від п'ятого гімназійного, прочитавши припадком Шекспіра та

Шиллера, я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназійних часів виросла до числа 500 томів. Ся бібліотека, в якій, крім різних класичних авторів, було зібрано немало й таких книжок, яких не було в гімназійній бібліотеці або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, час від часу сходилася на читання та на розмову. Ми читали наголос поезії та драми, дебатовали про порушені там думки – звичайно десь на вільнім місці за містом – і кінчили вечір співом, що лунав широко над сонним Дрогобичем» [27, т. 21, с. 318–319].

Від раннього дитинства Франка оточувала усна народна творчість – пісні, легенди, перекази, притчі, казки тощо. В автобіографічному нарисі «У кузні» він писав: «Моя уява залюднена марами, упирями, страчуками, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини, при куделі» [27, т. 21, с. 160]. Попри вироблений змолоду доволі чіткий позитивістський світогляд, письменник ніколи не був байдужим до явищ зі сфер надприродного, ірреального, містичного, «недовідомого», міфологічного. Інтерес до «іншого світу» ферментувався фольклористичною діяльністю, котру розпочав за гімназійних часів. «Ще в гімназії записав з уст різних людей сотні народних пісень, казок, прислів'їв та інших

творів» [27, т. 29, с. 81]. «Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г.», «Людові вірування на Підгір'ю», «Жидівська війна», «Галицько-руські народні приповідки», «Студії над українськими народними піснями» та інші праці поставили Франка у ряд чільних українських фольклористів та етнологів. У романах «Петрії і Добошуки», «Перехресні стежки», «Великий шум», повісті «Захар Беркут», оповіданнях і новелах «Мавка», «Микитичів дуб», «Без праці», «У кузні», «У столярні», «Як Юра Шикманюк брів Черемош» та багатьох інших використано міфологічні та фольклорні сюжети й мотиви, які виконують тут вагомі структурні, характеротворчі, психологічні функції. Імагографія Франкової прози містить мешканців не лише реального, дійсного, а й паралельного світу, що «закріплені» у фольклорі й міфології (демони, мавки, Задуха), а також так званих «непростих» – посередників між цими двома світами, особистостей із надприродними можливостями (ворожбит, «баба», Бескидський дід та ін.).

«Школу Франко перейшов довгу і хорошу», – вважав М. Зеров [17, с. 465]. Якраз під час навчання у Дрогобицькій гімназії розпочався його творчий шлях. Осип Маковей у «Дневнику» занотував, що Франко почав писати у третьому класі, а в вищій гімназії писав, «як каже, цілі томи: драми, поезії, повісті» [20, с. 38]. Збереглося кілька прозових творів Франка з тих часів: домашні завдання «Опись літа», «Хосен

води», «Опись пожару», виконані в 4 класі гімназії (1871), та «[Іван Зубильник]» і «Як старого дуба не нагнеш, так старого чоловіка не навчиш» – «задачі домові» учня 7 гімназійного класу (1873–1874) [див.: 18, с. 33–48].

На вироблення його літературного смаку мали найбільший вплив, як сам зізнавався, гімназійні учителі Іван Верхратський (біолог і літератор), який постачав молодого гімназиста книжками із власної бібліотеки, та Юліан Турчинський (письменник і літературний критик), а безпосереднім поштовхом до писання став приклад гімназійних товаришів Ізидора Пасичинського й Дмитра Вінцковського [27, т. 49, с. 242].

Художній смак формувала й гімназійна лектура. Шекспір, Гете, Гайне і Шиллер, Міцкевич, Словацький і Красінський, Ежен Сю та Гофман, Дікенс, Гюго, Гомер, Софокл, Шевченко, Марко Вовчок, Куліш, Руданський, Мирний, а згодом Золя, Г. Успенський, Тургенєв, Толстой і Достоевський – про твори цих та інших письменників Франко неодноразово згадував як про такі, що вигострювали його художню думку, а часто були зразками для власних текстів. Так, у листі до Агатангела Кримського від 26 серпня 1898 р. він зізнавався: «Щодо літературної кар'єри, то головним моїм взірцем був Золя, потрохи Дікенс, Брет-Гарт, Марк Твен і Щедрін. Зрештою, я шукав собі сам дороги, пробував різних тонів і різних манер, дивлячись на одно, щоб зміст був свій,

щоб душа твору була частиною моєї душі» [27, т. 50, с. 115]. Уже перші Франкові критики (зокрема, В. Щурат) визнавали книжну природу його таланту, який сформувався завдяки широчезній ерудиції та «очитаності» в чужих літературах. Іноді походження тем, сюжетів та мотивів письменник випрозорював сам («Петрії і Добошуки»). Частіше ж залишав його на увагу дослідників, нераз свідомо затемнюючи шляхи запозичень.

Перекладацька діяльність Франка теж мала неабиякий вплив на формування його оригінального художнього світу. Прагнучи познайомити українсько-руського читача зі здобутками інших літератур, він перекладацьким оком зумів охопити найширші художні простори – літературу й фольклор не лише багатьох народів Європи, а й Азії, Африки, Америки, Австралії. Звичайно, не менш вагомим при цьому був процес творчого переосмислення «запозичених» тем і мотивів, надання їм відповідного колориту, власне франківського «клімату», підпорядкування структурним та стильовим вимогам конкретного твору.

Євген Маланюк лаконічно й дещо схематично окреслював ту добу, «в якій народився і мусив формувати себе Франко»: «всевладне, майже релігійне панування доктрини позитивізму, раціоналізму, соціалізму ба й анархізму»; «віра в якийсь соціологічний дарвінізм з, мовляв, мирною еволюцією до земного раю»; це «фанатичне обожнення

т. зв. поступу і спровадження правдивого природного патріотизму до неприродної “класової свідомості”» [21, с. 120]. Оригінальною творчістю Франко ввійшов у літературу в той час, коли сам стан тогочасного суспільного життя й розвитку літератури зобов'язував його вирішувати нові завдання, порушувати нові проблеми, виховувати нового читача: «70-і роки в Галичині, – згадував, – були в значній мірі часом затиші, перехідною добою між оживленими сварами за елементарні речі духового життя, такі, як язик, обряд, правопис і букви, до доби ширшого і глибшого розвою національного життя» [27, т. 41, с. 347]; час «байдужий, а навіть ворожий для розвою української національності» [27, т. 41, с. 472]; «коли бачилось, що запанує тип “рутенця”, себто русина, що, знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про драгомановські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорно-жовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії» [27, т. 41, с. 475]. виправити ситуацію покликана була сама література. Не випадково ХІХ століття Франко назвав епохою «національного возродження южнорусского племени преимущественно путём литературы» [27, т. 41, с. 102]. У праці «З остатніх десятиліть ХІХ віку» він писав: «Перед двадцятьма роками в кружках тодішньої молодіжі часто і з запалом дискутувалося питання: що нам робити в нашій національній лихолітті і від чого починати?

Одні говорили: “Просвіта, книжка!” Але другі відповідали: “Та-бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хочеться їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє”. Перші відповідали: “Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добитися свого, бо кожний, хто хоче, може кривдити і гнути його”. Інші обертали сю відповідь навпаки: “Темний, бо не має за що просвітитися; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю”. Се був зачарований круг, логічний безконечник, із якого, бачилось, не було виходу. Пригадаю, скільки-то безсонних ночей, скільки важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв’язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кожному, що хто міг – і се був, як тепер бачимо, найліпший, одинокий вихід із того колеса» [27, т. 41, с. 527]. І далі: «У нас був тільки один знаряд – живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але совісно і чесно вжили на велике діло» [27, т. 41, с. 527].

На час навчання в гімназії припадає й самоусвідомлення Франка як майбутньої діяльної людини: письменника, громадського діяча. Настав той момент, «коли починає грати молода сила, коли вроджена вдача та хист починають формуватися, складаючись у свідому себе силу, яка вже доцільно прямуватиме до певної мети, що ясніє напереді, на світанку свідомого життя» [30, с. 13].

Після ранніх «молодечих скоків» 22-річний Франко сформулював досить чітку програму «наукового реалізму» з увагою до факту, з настановами на спостереження, дослідження соціальних та психологічних явищ. Творча реалізація натуралістичної художньо-естетичної концепції сама в собі несла настанови на глибинний психологічний зондаж особистості, з’ясування мотивів її поведінки, що відкривало широкі простори для подальших модифікацій цієї програми, до нових творчих пошуків, урешті – до відходу від неї. «Для мене особисто, – зізнавався письменник, – 80-і роки були великою, як на галицько-руські відносини, школою життя. <...> Слухаючи далі курсів університету, я здобув собі прихильність доцента Охоровича, якого виклади психології та антропології відкривали для мене нові царини людського знання» [27, т. 41, с. 461]. В автобіографії, що її написав для професора О. Огоновського, Франко, ведучи мову про своє університетське життя, виокремлював «особливо лекції д-ра Охоровича з психології, антропології і історії філософії», котрі «живо зайняли» його [26, т. 53, с. 227]. «Пару курсів я працював у нього в семінарі», – згадував Франко в листі до Драгоманова від 26 квітня 1890 р. [27, т. 49, с. 246].

Юліан Охорович (1850–1917) працював у Львівському університеті впродовж 1876–1881 рр., читав курси загальної психології, історії і філософії природи, історії психології, спеціальний курс психології

прихованих бажань, філософію фізики, основи біології, основи антропології, спеціальний курс про теорію вражень, спеціальний курс про вияв чуття, основи кримінальної психології, основні засади погляду на світ, психологію історії цивілізації. Активно займався психологічними студіями, вивчав тваринний магнетизм, електротехніку, окультизм і езотеризм. На смерть Охоровича преса рясно відгукнулася некрологами, зокрема «Gazeta Wieczorna» (№ 3523 від 4 травня 1917 р.) писала, що «історія розумового руху ХІХ віку мусить колись зайнятися цією постаттю. Найперше через те, що він підняв прапор варшавського позитивізму, ідеалів якого боронив безоглядно і свідомо, беручи на себе всі атаки противників. У тім часі, коли польська думка стояла під знаком філософії Конта і з великим напором протистояла епосі Романтизму, Охорович писав полум'яні вірші, редагував маніфести позитивістів, протягом двох років редагував орган філософів-позитивістів "Нива", був пророком і глашатаєм молодого покоління... <...> Опісля збочив до визнавців системи Спенсера, причому нагло прихилився до філософії окультизму і стратив довгі літа часу на медитативних сеансах і фотографування духів. Наукова праця Охоровича і його такий непростий доробок не дочекався до цього часу навіть найменшого наукового поцінування та належного визнання. <...> Останнє покоління дивилося на Охоровича з підозрою, як на ентузіаста окультизму і фантастичного

магіомана. Забуто про заслуженого дослідника філософії, прекрасного психолога та видатного естета, який у всіх цих ділянках виявив великий розум та творчу думку» [9, с. 97, 99]. За твердженням сучасних дослідників, «Іван Франко мав особливий пієтизм до цього вченого, доля якого в багатьох випадках подібна до його долі. Не викликає сумніву те, що сам Франко як філософ був у певному сенсі позитивістом, і саме Охорович та його лекції мали чималий вплив на ранню творчість письменника» [9, с. 100].

Для Франка-митця, тодішнього студента університету, неабияке значення мали не лише лекції та семінари Охоровича, а й його наукові психологічні розвідки про душу людини й особливості її виявів, методологію досліджень душевного життя особистості: «Jak należy badać duszę, czyli O metodzie badań psychologicznych» («Як потрібно досліджувати душу, або Про метод психологічних досліджень», 1869), «Miłość, zbrodnia, wiara i moralność. Kilka studiów z psychologii kryminalnej» («Кохання, злочин, віра і мораль. Кілька студій із кримінальної психології», 1870), «Wstęp i pogląd ogólny na psychologię pozytywną» («Вступ і загальний погляд на позитивну психологію», 1872), «O twórczości poetyckiej ze stanowiska psychologii» («Про поетичну творчість із погляду психології», 1877) та ін. Майже немає сумнівів, що Франко добре знав основні ідеї свого вчителя якщо не безпосе-

редньо з друкованих праць, то з лекційних викладів і семінарських занять. Ба й більше, методологію вивчення внутрішнього боку життя людини молодий письменник нерідко застосовував на практиці, в художній творчості.

Так, у праці «*Jak należą badać duszę, czyli O metodzie badań psychologicznych*» Охорович означив людину як предмет окремих наук про душу, зокрема психології, фізіології, історії, права, медицини тощо. Не даючи поняттю «душа» конкретного визначення, вчений стверджував, що вона – «основа внутрішнього, морального та розумового життя нашої істоти». Душа виявляється у внутрішньому (думки, свідомість, несвідоме, сновидіння, почуття, переживання, враження) та зовнішньому (мова, вчинки) житті людини, а також у її творчості та віруваннях [32, с. 6–7]. Відповідно до цього дослідник пропонує застосовувати способи внутрішнього дослідження душі (самоспостереження над думками, почуттями, переживаннями, мотивами власних учинків тощо) і зовнішнього її вивчення шляхом обсервації над нормальними особистостями та їхньою фізіогномікою (очі, погляд, вуста, підборіддя, відтінки шкіри, форма черепа) і ненормальними (психопатологічними) типами [32, с. 10–12, 31–34, 42]. Тим самим Охорович наполягав на конечній потребі комплексного вивчення сутності людини в єдності її внутрішньо-зовнішнього психобуття, виокремлюючи навіть детермінованість душевних станів

тілесними аномаліями (хворобами, каліцтвом тощо). Учений також особливо наголошував на необхідності дослідження суспільної поведінки людини, її розмов у різних ситуаціях, обставин життя [32, с. 38–39]. Крім того, за Охоровичем, не менш важливим є також опосередкований спосіб вивчення душі, покликаний студіювати її крізь призму творчої діяльності людини (наука, мистецтво, релігія), основним мотивом якої є «розвиток самої душі». Автор розвідки коротко вів мову про роль спадковості у формуванні таланту митця, вважаючи рівнозначними ролі його праці та його оточення. Він узалежнював характер і здібності душі від місцевості, де вона мешкає, клімату, їжі та всіх явищ природи.

Окрім спостереження, дослідник душі має бути озброєний такими методами, як аналіз і синтез. Оскільки внутрішньо-зовнішнє психобуття людини здатне змінюватися, Охорович пропонував студіювати душу за порівняльно-історичною методологією, котра передбачає зіставляти тут-і-тепер певного типу з його минулим, зафіксованим у пам'яті, в спогадах, сягати в найраніше дитинство, щоб збагнути, «коли починається та дивна істота, що її називаємо душею». Вивчаючи минуле й теперішнє людської душі, порівняльно-історичний метод, на думку Охоровича, дає змогу спрогнозувати її майбутнє [32, с. 51–53, 68, 73, 80–81].

У додатку до книжки, котрий має назву «*O psychologicznym wsrótczuciu*» («Про психологічне

співчування») дослідник вів мову про характерне для письменника вміння вживатися в душі своїх персонажів, тонко передавати їхні переживання та відчуття, боліти їхніми болями й тішитися їхніми радощами: «Якою дивовижною силою романіст, котрий не був злочинцем і навіть не бачив ніколи, як скоюється злочин, уміє малювати злочинця з такою вражаючою психологічною правдою? <...> Романіст чи драматург не зазнавав ніколи відчуттів злочинця, що йде на смерть, але відчував жаль і острах, сором і неспокій, коли часом, ще будучи дитиною, обтяжений дитячим гріхом, ставав перед караючим і розгніваним батьком... Не був бешкетником, але відчував, як його серце сильніше калатало, коли хотів комусь утнути якусь витівку. Не був матір'ю, дитина котрої вмирає з голоду, але відчував біль і розпач, коли його найкращі надії розбивалися об холодну дійсність і т. д. Людина, котра мислить і відчуває, сама в собі бачить усе людство» [32, с. 94]².

Слід зазначити, що термін «ідеальний реалізм» Франко запозичив у свого вчителя, котрий використав його для методології визначення середньостатистичної душі суспільства, здобутої із його писемних пам'яток (художніх творів, наукових, філософських, тео-

логічних праць тощо). У розумінні Охоровича ідеальний реалізм – це метод, за допомогою якого дослідник міг знаходити середнє арифметичне між ідеальною та матеріальною складовими душі людини. Нематеріальну частину душі, недоступну для спостереження й аналізу, дослідити неможливо, проте при вивченні душі вплив цієї частини на поведінку людини завжди слід мати на увазі [32, с. 74–75]. Іншими словами, при дослідженні людини метод ідеального реалізму конче повинен враховувати «похибку», котру дає нематеріальна (ідеальна) частина душі.

Концепція «ідеального реалізму» виписана у Франка не настільки чітко, як «наукового» (не останньою чергою тому, що викладена в приватному листі, а не в науковому трактаті). Маючи на оці зобразити початки організованого змагання (страйку) бориславських ріпників, письменник змодельював концепт «небувалою в окрасці бувалою» як складову «ідеального реалізму».

У праці «Miłość, zbrodnia, wiara i moralność. Kilka studiów z psychologii kryminalnej» Охорович вів мову про потяги як мотиватори поведінки людини. Їх поділяв на три групи: 1) вроджені, тілесні, котрі виявляються з перших миттєвостей життя (голод, потреба руху, відпочинку тощо); 2) набуті, що дають про себе знати з розвитком особистості (статевий, потреба чуттєвих вражень та ін.); 3) набуті, котрі виникають внаслідок виховання (особливі потреби тіла та розуму, а також моральні, спря-

² Психологічне співчування можна вважати однотипним із поняттям емпатії, про яке сучасний дослідник писав: «Емпатія, можливість досягнення максимального збігу між психічним станом автора й читача, була, за словами Дильтея, “найбільшим тріумфом герменевтики”» [31, с. 172].

мовані на здійснення добрих учинків). З огляду на специфіку вони, як порівняти з попередніми, – найрізноманітніші і найменш серед людей поширені. Набуті потяги формуються в дитинстві людини [33, с. 11–12].

Чим сильніший потяг, провадив далі Охорович, тим більше задоволення отримує людина, коли його задовольняє. Слабший потяг не може перемогти сильнішого; воля, сама будучи діяльним потягом, мусить бути сильнішою, аби перемогти інші. Лише відповідними духовими, моральними потягами можна перемогти тілесні, неморальні, котрі, перетворюючись на пристрасть, здатні спонукати навіть моральну людину до скоєння злочину, а відтак до докорів сумління. *«Немає страшніших мук від тих, що їх носимо в собі і називаємо докорами»* [33, с. 32, 38. Тут і далі курсив мій. – М. Л.]. Жодна людина не народжується з готовим сумлінням, не приходять у світ злою чи доброю; вона приносить із собою унікальну психофізичну організацію, більш чи менш здатну та схильну до прийняття певної культури, до залежності від певних впливів, першою чергою виховних та соціальних. *Виховання*, на переконання Охоровича, у творенні психотипу людини має більше значення, ніж її спадковість. Від раннього дитинства людині варто прищеплювати співчуття (дитина не здатна співвідчувати справжнього болю, коли хтось інший його терпить, доки сама того болю не відчує), котре лягає в основу морального відчуття, тобто сумління,

що, своєю чергою, захищає людину від учинків, які є неприємними для інших [33, с. 60–62, 65].

Вивчення дитячої психології Охорович провадив у руслі кримінально-пенітенціарних проблем. Щоб зрозуміти мотиви злочину, слід дослідити дитинство злочинця, адже потяг до злочину виникає з пристрасти (*namiętności*), яка формується у ранньому дитинстві. «Сирітство (самотність), естетичні впливи перших літ життя, байки няньок, подразнюючі уяву, роблять дітей спраглими до вражень <...>. У віці неясних понять нічого не здається неможливим. Дитина завчасно занурюється у світ уяви і воліє радше слухати чарівних казок або навіть плакати по кутках, ніж пустувати з однолітками. Таких дітей часто переслідують інші й менше люблять старші, а роздражнення й надмірна чутливість, що приходять опісля, готують ґрунт, придатний для дитячої пристрасти» [33, с. 81–82]³.

З огляду на це в праці Охоровича простежується тенденція до співчуття (емпатії) злочинцеві (вбивці), до пошуку підстав для пом'якшення покарання, необхідності ретельного з'ясування мотивів та обставин злочину: «Хто дав нам право з холодним серцем здійснювати вбивство людини, яка вчинила злочин у шалі пристрасти? Суспільство повинно оборонятися та забезпечувати собі захист від напасти зло-

³ Чи не за такою педагогічно-виховною матрицею створено сюжет оповідання «Малий Мирон»?

чинців, але не має права мстити засліпленим. Право Мойсея було добрим для диких, але не для людей. Психолог, котрий має перед очима всю історію й ґенезу злочину; котрий у дитині, призначеній бути злочинцем, вже бачить ті зародки злого, успадковані кровно; котрий бачить, як фальшиве чи недбале виховання дає змогу розвинутися злим нахилам, а про розвиток добрих зовсім забуто, як потім зле товариство, нестатки чи нехтність до праці, до якої в дитинстві не привчено, доповнюють приготування ґрунту для низьких пристрастей; психолог, котрий бачить, як суспільство за певних обставин продукує певну сталу кількість злочинців і потім їх убиває за те, що їх виховало, – мусить затремітити і заволати про опам'ятання в ім'я слів Христа, котрий був найбільшим психологом, оскільки навіть під час мучеництва міг сказати ті важливі слова: "Отче, відпусти їм, бо не знають, що роблять!"». «У серцях загалу, – вважав Охорович, – злочинець викликає лише погорду і помсту; в серцях дослідників – тільки співчуття. Все зрозуміти – все пробачити» [33, с. 97–98, 114].

Тож можемо певно констатувати, що Франко у прозі кінця 1870 – початку 1880-х років трансформував чимало ідей Юліана Охоровича, а саме:

– аналітичного підходу до зображення особистості, сприйняття її в єдності зовнішнього та внутрішнього, видимого та невидимого світу, прагнення побачити душу людини

в таких її виявах, як потяг, злочин, любов, кохання, психосоматика, емотивізм тощо;

– уваги не лише до нормальних, а й психопатологічних типів;

– інтересу до спадковості людини;

– зацікавленості минулим персонажів, їхнім дитинством;

– проблемами виховання особистості;

– співчуття до злочинця.

Від свого учителя Франко перейняв і термін «науковий реалізм», якому надав свого власного значення. Зрештою, ці ідеї для прози письменника можна вважати константними (у певних модифікаціях вони відлунюватимуть і в пізніших творах); до ідеї раціонального підходу до студіювання душі молодий письменник доходив і сам. Проте Охорович запропонував Франкові чіткішу методологію її дослідження і відкрив перед ним її незмірну глибину, доступну, однак, лише частково і в певних її закономірностях.

Таким чином, на формування Франка-прозаїка (непересічної пасіонарної постаті) і витворення художнього світу його прози мали непроминальний вплив особистості батьків та бабусі по матері Людвіки Кульчицької, любов до природи, замилювання народною творчістю, невгамовний потяг до знань, шкільна й гімназійна лектура, перекладацька діяльність. Праці Юліана Охоровича (поруч із іншими) були тим імпульсом, який допоміг молодому письменникові зорієнтувати-

ся у виборі підходів до створення оригінального світу прози.

Список використаних джерел

1. Баган О. Світоглядна еволюція Івана Франка як ключ до розуміння його творчості // *Idem. Іван Франко: інтерпретації: збірник статей*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, 2015. С. 164-173.
2. Басс І., Каспрук А. Іван Франко: життєвий і творчий шлях. Київ: Наукова думка, 1983. 456 с.
3. Білецький Л. Хто такий Іван Франко для українського народу? "Літературно-науковий вісник". 1926. Т. 90. Кн. 7/8. С. 226-232.
4. Бойко Юрій. До проблеми Франкового романтизму (Про впливи Шаміссо і Гофмана на формування творчої методи Ів. Франка) // *Idem. Вибране*. Мюнхен, 1971. Т. 1. С. 74-82.
5. Вертій О. Народні джерела творчості Івана Франка. Тернопіль: Підручники & посібники, 1998. 254 с.
6. Возняк М. Велетень думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка. Київ, 1958. 402 с.
7. Голод Р. Вплив філософії ідеалізму на формування естетичної свідомості Івана Франка. *Франкознавчі студії: Збірник наукових праць*. Дрогобич: Коло, 2007. Вип. 4. С. 73-83.
8. Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Львів: Вид-во отців василіян «Місіонер», 2000. Кн. 1: *Рід Якова*. 232 с.
9. Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Львів, 2004. Кн. 4: *Університет*. 370 с.
10. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.
11. Грушевський М. Апостолові праці. *Спогади про Івана Франка / Упоряд.*, вступна стаття і примітки М. Гнатюка. Львів: Каменяр, 2011. С. 272-294.
12. Гузар З. Місто Івана Франка – Дрогобич. Дрогобич, 2008. 192 с.
13. Дорошенко В. Шкільні задачі Івана Франка (З нагоди 20-ліття смерті). "Вісник". 1936. Т. 3. Кн. 7/8. С. 540-541.
14. Дуркалевич В. У пошуках нарративної ідентичності: індивідуальний міф у творах Івана Франка, Анджея Хцюка і Бруно Шульца. Дрогобич: Коло, 2015. 366 с.
15. Жулинський М. Іван Франко: душа, дух, духовність, або Що визначає суспільний поступ. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка*. Львів, 2008. Т. 1. С. 21-39.
16. Єфремов С. Співець боротьби і контрастів: Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка. Київ: Вік, 1913. 208 с.
17. Зеров М. Франко-поет // *Idem. Твори: В 2-х томах*. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2: *Історико-літературні та літературознавчі праці*. С. 246-456.
18. Літературна спадщина. Іван Франко. Київ, 1956. Вип. 1. 512 с.
19. Луців Л. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. Нью-Йорк; Джерзі-Сіті, 1967. 653 с.
20. Маковей О. Дневник [Записи про Івана Франка]. *Semper magister et semper tiro: Іван Франко та Осип Маковей / Упорядник Н. Тихолоз*. Львів, 2007. 172 с.
21. Маланюк Е. Франко як явище інтелекту // *Idem. Книга спостережень. Проза*. Торонто: Гомін України, 1962. С. 117-123.
22. Микитюк В. Педагогічні концепції Івана Франка (теорія та методика навчання літератури). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 408 с.
23. Нахлік Є. Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література. Київ: Наукова думка, 2019. 640 с.
24. Негребецький І. До родоводу Івана Франка. *Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк*. Львів: Каменяр, 2011. С. 795-797.
25. Пилипчук С. Фольклорний «серпанок» Франкового оповідання «У кузні». "Українське літературознавство". 2018. Вип. 83. С. 85-98.

26. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 53. 832 с.

27. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1976–1986.

28. Чопик Р. Ессе Ното: Добра звістка від Івана Франка. Львів, 2002. 232 с.

29. Щурат С. Рання творчість Івана Франка. Київ, 1956. 232 с.

30. Юцишин І. Іван Франко як педагог. "Учитель". 1913. № 1. 20. IX. С. 7-13.

31. Яковенко С. Романтики, естети, ніцшеанці. Українська та польська літературна критика раннього модернізму. Київ: Критика, 2006. 296 с.

32. Ochorowicz J. Jak należy badać duszę, czyli O metodzie badań psychologicznych: Rozprawa konkursowa. Warszawa: W drukarni Karola Kowalewskiego, 1869. 95 s.

33. Ochorowicz J. Miłość, zbrodnia, wiara i moralność. Kilka studiów z psychologii kryminalnej. Warszawa: Nakładem autora, 1870. 160 s.

References

1. Bahan O. Svitohladna evolutsija Ivana Franka iak kluch do rozuminnia ioho tvorchosti // Idem. *Ivan Franko: interpretatsiji: zbirnyk statej*. Drohobych, 2015. s. 164-173.

2. Bass I., Kaspruk A. Ivan Franko: zhyttievij i tvorchij shlahk. Kyiv: Naukova dumka, 1983. 456 s.

3. Bilets'kyi L. Khto takij Ivan Franko dla ukrainins'koho narodu? "Literaturno-naukovyi visnyk". 1926. T. 90. Ch. 7/8. s. 226-232.

4. Bojko Y. Do problemy Frankovoho romantyzmu (Pro vplyvy Shamisso i Hofmana na formuvannia tvorchoii metody Iv. Franka). Munchen, 1971. T. 1. s. 74-82.

5. Vertij O. Narodni dzherela tvorchosti Ivana Franka Ternopil: Pidruchnyky & posibnyky, 1998. 254 s.

6. Vozniak M. Veleten' dumky i pratsi. Shlahk zhyttia i borot'by Ivana Franka. Kyiv, 1958. 402 s.

7. Holod R. Vplyv filosofiyi idealizmu na formuvannia estetychnoyi svidomosti Ivana Franka. *Frankoznavchi studiji: Zbirnyk naukovych prats'*. Drohobych: Kolo, 2007. Vyp. 4. s. 73-83.

8. Horak R., Hnativ Y. Ivan Franko. Lviv, 2004. Ch. 1: *Rid Yakova*. 232 s.

9. Horak R., Hnativ Y. Ivan Franko. Lviv, 2004. Ch. 4: *Universytet*. 370 s.

10. Hrytsak J. Prorok u svojij Vitshychni: Franko ta ioho spilnota (1856–1886). Kyiv: Krytyka, 2006. 632 s.

11. Hrushevs'kyi M. Apostolovi pratsi. *Spo-hady pro Ivana Franka / Uporiad. M. Hnatiuk*. Lviv: Kameniar, 2011. s. 272-294.

12. Huzar Z. Misto Ivana Franka – Drohovych. Drohobych, 2008. 192 s.

13. Doroshenko V. Shkilni zadachi Ivana Franka (Z nahody 20-littia smerty). "Visnyk". 1936. T. 3. Ch. 7/8. s. 540-541.

14. Durkalevych V. U poshukach naratyvnoii identychnosti: indyvidualnyi mif u tvorakh Ivana Franka, Andzheia Khciuka i Bruno Shultsa. Drohobych: Kolo, 2015. 366 s.

15. Zhulyns'kyi M. Ivan Franko: dusha, dukh, dukhovnist', abo Shcho vyznachaie suspilnyi postup. *Ivan Franko: dukh, nauka, dumka, vola*. Lviv, 2008. T. 1. s. 21-39.

16. Yefremov S. Spivets' borot'by i kontrastiv: Sproba literaturnoji biohrafii j kharakterystyky Ivana Franka. Kyiv: Vik, 1913. 208 s.

17. Zerov M. Franko-poet // Idem. *Tvory: V 2 tomakh*. Kyiv: Dnipro, 1990. T. 2: *Istoryko-literaturni ta literaturoznavchi pratsi*. s. 246-456.

18. Literaturna spadshchyna. Ivan Franko Kyiv, 1956. Vyp. 1. 512 s.

19. Lutsiv L. Ivan Franko – borets' za natsionalnu i sotsialnu spravedlyvist'. New York; Jersey City, 1967. 653 p.

20. Makovey O. Dnevnyk [Zapysy pro Ivana Franka]. *Semper magister et semper tiro: Ivan Franko ta Osyp Makovei / Uporiad. N. Tykholoz*. Lviv, 2007. 172 s.

21. Malaniuk E. Franko yak yavyshe intelektu // Idem. *Knyha sposterezhen'. Proza*. Toronto: Homin Ukrayiny, 1962. s. 117-123.

22. Mykytiuk V. Pedagogichni kontsepty Ivana Franka (teoriia ta metodyka navchannia literatury). Lviv, 2017. 408 s.
23. Nakhlik Ye. Virazhi Frankovoho dukhu: Svitohlad. Ideolohiia. Literatura. Kyiv: Naukova dumka, 2019. 640 s.
24. Nehrebets'kyi I. Do rodovodu Ivana Franka. *Spohady pro Ivana Franka / Uporiad. M. Hnatiuk*. Lviv: Kameniar, 2011. s. 795-797.
25. Pylypchuk S. Folklornyi "serpanok" Frankovoho opovidannia "U kuzni". "Ukrayins'ke literaturoznavstvo. 2018. T. 83. s. 85-98.
26. Franko I. Dodatkovi tomy do Zibrannia tvoriv u 50 tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 2008. T. 53. 832 s.
27. Franko I. Zibrannia tvoriv: U 50-ty t. Kyiv: Naukova dumka, 1976–1986.
28. Chopyk R. *Ecce Homo: Dobra zvistka vid Ivana Franka*. Lviv, 2002. 232 s.
29. Shchurat S. *Rannia tvorchist' Ivana Franka*. Kyiv, 1956. 232 s.
30. Yushchyshyn I. Ivan Franko iak pedahoh. "Uchytel". 1913. no 1. 20. IX. s. 7-13.
31. Yakovenko S. *Romantyky, estety, nitshheantsi. Ukrains'ka ta pols'ka literaturna krytyka rannioho modernizmu*. Kyiv: Krytyka, 2006. 296 s.
32. Ochorowicz J. *Jak należy badać duszę, czyli O metodzie badań psychologicznych: Rozprawa konkursowa*. Warszawa: W drukarni Karola Kowalewskiego, 1869. 95 s.
33. Ochorowicz J. *Miłość, zbrodnia, wiara i moralność. Kilka studiów z psychologii kryminalnej*. Warszawa: Nakładem autora, 1870. 160 s.